

50012

1958 MAR.

539

277

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1957. h. márc.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1957. LXI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER,
TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1957/4. számának munkatársai: Czine Mihály az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Perjés Géza tudományos kutató, Varga Imre az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Tömöry Márta a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, Grezsa Ferenc gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely), Schulek Tibor ev. lelkész (Komárom), Rudo Brián a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa (Pozsony), Fóris Lajos ny. ref. lelkész, Klár István író, Fallenbüchlné Ambrus Gizella író, Wittman Tibor egyetemi docens (Debrecen), a történettudomány kandidátusa, Sziklay László az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Tarnóc Márton egyetemi hallgató, Fenyő István tanár, Hernády Ferenc tudományos könyvtáros (Pécs), Szekeres László tanár, Kardos László Kossuth-díjas egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, K. Kocztur Gizella egyetemi tanársegéd, Hopp Lajos az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa, Vita Zsigmond tanár (Nagyenyed), Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Oltványi Ambrus az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

A NOVELLISTA MÓRICZ ZSIGMOND ELSŐ LÉPÉSEI

Móricz Zsigmond hosszú belső küzdelmét, újrakezdéseit, a kiforrás fájdalmait nem látta az olvasó, csak majd a kész művet, a Hét krajcárt, mellyel győzelmesen érkezett egy ragyogó írói pálya küszöbére. Kiforrott, érett művészzel, mint egykor a Toldival feltűnő Arany János.

A Hét krajcárhoz vezető útról — legalábbis az eddig ismert Móricz írások alapján — hiányosan tud számot adni az irodalomtörténet is. S aligha fognak valaha is előkerülni nagyobb számmal az első fogalmazások: szigorú kritikusa volt önmagának, értetlen írásait, verseket, novellákat, sőt regényeket is — gyakran vetett a lángokba.

Újságokban, kalendáriumokban, a *Koszorú* füzetekben megmaradt korai írásaiból óvatosan ítélhetünk. Folyóirat csak tanulmányainak adott helyt, napilapok sokáig még ingyen sem közölték novelláit. 1902 és 1906 között csak a Protestáns Új Képesnaptár, az Országos Református Lelkészegegyesület hivatalos lapjává lett Magyar Szó és a Protestáns Irodalmi Társaság *Koszorú* sorozatában juthatott szóhoz. Bizonyára mindháromban *Szász Károly* útján, s egyikben sem lehetett bármilyen tárgyról és formában írni.

A Protestáns Új Képesnaptárt és a *Koszorú* füzetét a hívek lelki épülésére adták ki. A Naptárba legszívesebben elkelt egy-egy idilli történet a jó tiszteletesről, a *Koszorú* pályázaton részt venni is csak „vallásos és hazafias” célzatú, 1 ívnel nem rövidebb és 1½ ívnel nem hosszabb népies elbeszéléssel lehetett. A Magyar Szónak nem volt ilyen kikötése; jónevű fróktól és palástot viselő dilettánsoktól vagy azok pártfogoltjaitól bármit lehozott, ami 1–2 hasábra belefért és nem ütközött a hagyományos ízlésbe.

Ezek a keretek és kívánalmak nem nagy lehetőséget nyújtottak az írói kibontakozásra. Valamit azonban mégis jelentettek: nyomtatásban olvasható írásai közül. Később Az Újság is helytadott egy-egy meséjének, majd elbeszéléseinek is. E szórványosan megjelent írások alapján lehet a novellaíró Móriczot — igen bizonytalanul és csak a felületen — végigkísérni a Hét krajcárhoz vezető úton.

*

Móricz Zsigmond a Tavaszí szél bevezetőjében és számos emlékezésében beszél „szomorú” írói tavaszáról, a csaknem tízesztendeig tartó belső vívódásáról és vajudásáról. Mindig egyértelműen: a Hét krajcár előtt minden írása — temérdek mennyiségű — olvashatatlanul rossz volt. Lélektani igazság ez; nem volt meglepőde leírt szavaival, nem volt biztos útja helyességében és senkitől sem kapott törekvéseiben megerősítő véleményt. Azért nem volt minden sora olvashatatlan: a *Fillentő*, a *Rojtos Bandi*, a *Rektor bácsi*, a *Tekintetes tanító úr*, az *Urak és parasztok*, Az utolsó betyár, A biblia fedele változtatás, vagy alig néhányszavas igazítással került a Tavaszí szélbe; a *Kézfogó lesz*, a *Végék Julija*, a *Mári néni a Magyarokba*; a *Hímes tojások*, az *Aranyos öregek a Hét krajcárba*, A Tavaszí szélben és a Magyarokban még több frás is lehet a tapogatózó években; s talán a *Harmatos rózsa* és a *Galamb papné* is a Hét krajcár előtt született.

A kezdő Móricz fennmaradt írásaiból is szembetűnő: mennyire más úton indul modern kortársainál; mintha nem is a XX. század elején élne. A kor: talán minden idők legmozgalmasabbja művészileg Európában. A századvég csillagai, Tolsztoj, Ibsen, Zola, Maupassant, Csehov még nem vesztették el ragyogásukat, de már halványodnak az új inspirálók: Bergson, Freud, Nietzsche és a misztikus Dosztojevszkij fényében. A naturalizmus még tartja magát, de legnagyobbjai közül már többen „megtértek”; a misztika, az irracionális felé fordulnak. A legellentétebb eszmék kerülnek egymás mellé; Anatole France-i szkepszis és filozófuskodás, ruszini művészetáhitat, Barrés-i énkultusz, újkatolicizmus és szociológia. A művészetekben a legnagyobb zűrzavar van; csak a tendencia világosan kitapintható: mindenáron újat, eredeti alkotni, s ezt az újat legtöbben nem a realizmus, hanem az irracionális iránnyában keresik. Újjáélednek a romantikus célkitűzések; felfedezik a német romantikát, a

kísértetjárás, az álom és a csoda motívumait, a borzongást és a titokzatosságot. Egyelőre — legalábbis prózában — csak kezdés, keresés és zűrzavar van, még kialakulatlanok az írói egyéniségek, határozatlanok a célok és éretlenül sokszínűek a megjelenő munkák. Valery szerint a kor francia átlagregényében sorra megtalálni az orosz balett hatását, a pascali stílus nyomát, a Goncourt-ok impresszionizmusát, Nietzsche és Rimbaud eszmetöredékeit, s némi tudományos hangot. E sokféle kezdésből, zűrzavarból emelkedik ki egyfelől Gorkij és Thomas Mann, másrészt Gide és Proust művésze:

A novellában is — amennyire ez lehetséges — a regényben élő tendenciák mutatkoznak. Az eszmény a századfordulótól kezdve mind kevésbé Maupassant és Csehov, a kezdők inkább a német romantikus novellára s a szimbolista költészetre tekintenek: a legjelentősebb fiatal írók közül a valóság novellisztikus ábrázolásáért csak Gorkij és Thomas Mann küzd.

*

A magyar novellában is nagy a forrongás, s talán még tarkábbak a törekvések mint más irodalmakban. A társadalom sokkal elmaradottabb, a múlt erősebben él; de minden új törekvésre azonnal visszhang felel: a magyar irodalom egyszerre akarja behozni fél évszázad mulasztását, Jókaitól legalább Anatole France-ig, Aranytól a szimbolista költőig ugorva.

A magyar novellában, s általában minden művészet területén, a 90-es években erősödött meg az Európával való lépéstartás igénye. A 70–80-as évek novellája még túlságosan magán hordta Jókai bélyegét, a világirodalomból inkább csak Dickensre, Bret Harte-ra és Turgenyevre figyelt. A 90-es években hirtelen meggyarapodik az ösztönzők száma. Az idő tempója meggyorsul, a régi Magyarország Jókai és Mikszáth művészetét inspiráló világa hihetetlen gyorsasággal alakul át; Budapest szinte egyik napról a másikra világvárossá nő. Az épülő Budapestre, az alakuló, magyarosodó polgárságba sokfelől érkeznek, sokféle ízléssel és hagyománnyal; a régi ideák vesztenek ragyogásukból, a változó kor és életforma új ízlést, új tájékozódást, új ideákat kíván, s ezt az új és éke ifjúsága szinte lázas lihegéssel kezdi keresni. Az eligazodás nem könnyű: az imperializmusba fejlődő kapitalizmus kultúrájában e tájban különösen megsokasodtak a dekadens tendenciák.

Az írók, művészek egy csoportja hátat fordított ennek az újdonságnak, a bonyolult sokféleségnek, a hirtelen, átmenet nélkül született új világnak s menekült vissza a falu csendjébe, a régi ideákhoz. Mások — elsősorban a hűszévesek, tudomásul véve az idők változását, a változott élet korszerű kifejezői akartak lenni, s művészi példaként, eszközökért szinte rajongva, válogatás nélkül fordultak a külföldi áramlatokhoz. Lázár Béla, a 90-es évek novellistának és kritikusnak induló részvevője írja: „Elkezdtük megfigyelni a legkülönbözőbb irodalmak egyéni sajátosságait s véle egyidőben a művészetben minden stílusnak, minden művészi egyéniségnek megalakult a maga kised tisztelő köre, s a spanyol, japán, francia, angol, norvég, kínai kultúra elvezetett a *manie de l'exotisme*-hez...”. „Csak megfigyeltük a különböző ideget, lestük az ígét ajkaikról, az egyik betelt a formájával, a másik visszhangozta a szavát is, kaptunk tolsztojos, misztikus sóhajokat, turgenyeffes szocialista életképeket, nietzschei túltengő egyéniségeket, huysmannos beteg alakokat; zolai sötét árnyképeket, maupassantos könnyűvérű asszonyokat, míg egy másik csoport elmenekült Jókainak romantikus hőseihez, vagy visszakíváncozott a népmesei előadás realizmusához. Újat, újat mindenáron... ez volt a jelszó.”

A nagy keresés éve volt ez a magyar prózában. Volt író, aki Zolán kezdte s Tolsztojj ért; volt olyan is, aki Turgenyevtől indulva különböző állomásokon keresztül Bourget-nél kötött ki; volt, aki tartalmi megújulást is keresett, s olyanok is, akik csak stílári újonságot. A keresők között van Bródy Sándor, Papp Dániel, Ambrus Zoltán, Thury Zoltán, Justh Zsigmond és Kóbor Tamás, de ott van Pekár Gyula és Szomaházi István is; értékek és nullák, eredeti egyéniségek és az utánzásból soha ki nem emelkedők.

A keresés a 90-es évekből átnyúlik az új századba is. Maupassant, Anatole France, Maeterlinck, a szimbolista költők, a muzsikos Wagner, a német romantikusok és Turgenyev szerepelnek leginkább az ihletők között. Novellisták serege keresi az újat, az el nem használtat, a kifejezőt, legtöbben — mint Európa-szerte — a formában, a nyelvben, a hangulatban. Csak a legjellemzőbbeket említve: Szini Gyula a mesében és a finom hangulatokban, Cholnoky Viktor a groteszknak és a kísértetiesnek különös vegyítésében, Szomoray az operai hangzásban, Csáth Géza a zenei felépítésben.

Az induló Mórícset elbeszéléseiben nem találunk modern törekvéseket. Mintha sohasem olvasott volna Maupassant és Csehov novellát, hírt sem hallotta volna Anatole France-nak és a szimbolista költészetnek, s nem lenne tudomása a magyar novella Jókai és Mikszáth utáni küzdelmeiről sem. Még azoknak az íróknak az íróknak emelkedik ki egyelőre ihletését se formában, se tartalmilag, akiket pedig feltétlenül ismert, vagy tanulmányozott is: Cervantesnek, Thacke-

ray-nek, Shakespeare-nek, Kiplingnek, Taine-nek, Schopenhauernek, Darwinnak, Hauptmannnak, Zolának, Renánnak. S bizonyára ismert másokat is, hisz a könyvtár volt a lakása, s időnként pihentetnie kellett a szemét. De hát a Reviczky-tanulmány írása idején néki még szigorú véleménye van a „semmit variáló, felületes, divatos versírókról”; s biztosan tudja, hogy akik „idegen klíma alól idekerült, kiélt, kivánnnyadt földből akarnak erőt nyerni”, azok a legnagyobb tehetséggel sem nőhetnek nagygyá. A népnemzeti iskola kozmopolita-értelmezéséből való ez az ítélet; s valószínűleg A Hét költőinek címezte. Szentül hiszi még, s vallja, hogy a magyar írónak a magyar irodalom remekművein s a nép költészetén kell csiszolnia tehetségét és stílusát.

*

Első novellái tárgya és forma szerint is teljes elkésettiséget mutatnak. Témái a 48-as eszmeközből s méginkább a falusi református parókiák életéből valók. A mesterek, akikre emlékezik: nagyon haloványan Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos; legerősebben Jókai és Baksay. Kemény, Tolnai lehetnének modern mesterek is: az emberi sors végzettségére, a kéméletlen, szenvedélyes igazmondásra figyelmeztető szellemek; — az érett Móricz Zsigmond, élete végén ezért tartja elődeinek őket, — de a fiatal Móricz számára alig többek felsőbb olvasmány-élményeknél. Semmi jel nem mutat arra, hogy Kemény Zsigmondot igazán értette volna; Tolnai írásairól is inkább az volt az érzése, hogy nem lett volna szabad megírni őket. Az atyafiság átirásakor figyel fel egy jelenetre, melyben drámai lehetőség van (mikor a pap hátrahagyott levelét felbontják a sógorék) s megjegyzi „a há... most egy olyan jelenet jön, ami a Kemény Zsigmond tollára méltó! Egy drámai, és reális és durva” — de első fogalmazáskor még ezt a jelenetet nem tudja ábrázolni, leírni is csak mérsékelt sikerrel. Annyi látszik, hogy ötleteiben, a mese fejlesztésében, a tettéértelmoztívumok kiválasztásában ösztönösen is lélektani lehetőségekre tapint.

A Tolnai-„hatás” is nagyon halovány. Valamelyik vidéki útján kerülhetett szembe a Tolnai könyvből ismert alakokkal: a rokon elősködő, nagyhangú, lecsúszott úrral, s megrajzolta Az atyafiságban. A Nyilas nagyapáról szóló porcsalmi emlékek, a szatmári nép elbeszélése a jobbágyföldekért folytatott perekről juttathatták észbe Tolnainak a Bach-korszakról festett kepeit is. A Borura-derűben az osztrák zsandárokkal mulató tekintetes úr és gazdag parasztek rajzolására így adhatott Tolnai is ösztönzést.

Csak ebben a két elbeszélésben beszélhetünk az indulás éveiben Tolnai-nyomokról, s ezekben is elsősorban Móricz biztatói mondatai alapján. Mikor a Protestáns Naptár 1903-as évfolyamában megjelent Atyafiságot egy kis fésüléssel felvette a Tavasz szélbe, mintegy nyomravezető jellemzsként egyes alakjai keresztlevelére rávezette a távoli őseket is. Hédervári Gábor — a pap portáján elősködő jó étvágyú és parancsolni szerető sógor — lapjáról írja: „... olyan volt, mint egy Tolnai Lajos-féle kíváncsi alak, egy puskaporról fellobbanó fiatal való...”. Az eszményien derék fiatal papnak és kedves menyasszonynak is megjelöli az irodalmi családfáját: a menyasszony „egészen olyan volt, mint Noémi az Aranyemberben; de nem láttam délcegebb, élrágadóbb vőlegényt sem önála, Szentirmay Rudolf volt ilyen valaha a Kőszívű ember fiaiban”. Szentirmay Rudolf más Jókai-regényben vőlegénykedett; de ez csak annyit jelent, hogy Móricz Zsigmond az átirás idején már nem forgatta Jókait s az emlékezete kissé megcsalta. A Jókai-hatás ez utalás nélkül is nyilvánvaló; még a Tolnaira emlékeztető alak és történet is jókaiassá szelidül. Az atyafiságban helyrejön minden, a derék poéta pap megházasodik, a bölcs édesapa maga is helyesli lépését, s kilobbanó mérge után a sógor is örömmel veszi tudomásul a változást.

A Borura-derű történetéből is lehetne Tolnai-keményességű elbeszélés; a falu szegény-sége szembekerül a birtokos úrral és a gazdag paraszttal. 1853-at írnak: a földesúr vissza akarja perelni a paraszttelkeket. Az „úrészék” döntésének utolsó napján a kastélyban dárídóznak az öntelt, gőgös urak, nagyparasztok és a gyülelévész zsarnokok; lent az utcán, falatnyi kis vékás földjeikért remegnek a szegények s egyetlen pártfogójuk, az öreg tiszteletes. Már kaszáért, ásóért szaladnak, dráma készül, lázadás; 14 zsandár töltött fegyverrel sorakozik a kastély udvarán. S mit ad isten? Az utolsó percben „egy lovas vágatott a templom felől” a földesúr fia, a tiszteletes leányának jegyese; aki éppen most szabadult Bécs börtönéből. „Éljen riadalom kísérte fel a tornáca a fiatalurat; csak apja állott komoran: a birtokvágy és a fia iránti szeretet szenvedélye birkózott benne. Nem lehet kétséges, melyik győz, kivált a fiú tündöklően fényes szónoklata után, amelyben — osztrák csendőrök jelenlétében — az elnyomók hitványságáról, az erőszakra mindenünnen zúdított átkokról, s az igazság közeli győzelméről szózatol. „Feltámad a négy év előtti lelkesedés lángja a hamuba takart parázs fölött és kigyúlt egy dal a tömeg ajkán, amelyben benne van minden öröm és fájdalom, remény és eldörzés. És harsogott a dal, hogy az eget verte: „Kossuth Lajos azt üzenté...” Nem egyszer, újra és sokszor; de a sortíz nem dördül el, még a cseh zsandárok is széles jókedvvel fújják: „Valahány csöpp esik rája...”

Ez már Jókai, a legszebb Jókai-regényben sem törtéhetne szebben. Ez már nem az Urak, hanem az Új földesúr csodattevő magyar földje s hogy is lehetne másként elképzelni a befejezést, mint Jókai módra: a haragosok kibékülnek, a földesúr és a tiszteletes nagy egyetértésben adják áldásukat legendás fiúk és gyönyörűszip lányuk még aznap megtartott kézfogójára.

*

Móricz korai, ismert írásai között ez az elbeszélés mutatja a legtöbb Jókai-hatást, felfogásban, hősökben, szerkezetben s különösen stílusban. A nagyszívú, nép mellé álló tiszteletes, a száműzetésből hazatérő, rajongó ifjú hazafi, a tiszteletes piruló, naiv leánya, mind-mind a Jókai-világból valók, s onnan a szerelem légielen finom, eszményi felfogása is. A Jókai-ból elvont séma szerint szerkesztett az elbeszélés is: gonddal vezetett, párhuzamosan futó, majd egymást metsző vonalakat mutat az alaprajz. A mese szépen, kiszámítottan folyik, megfelelő elágazásokkal és csattanókkal, az érdekesség és hatáskerés Jókaiból ismert eszközeivel (a lovas váratlan feltűnése, a cseh zsandárparancsnok elszédítése).

Még inkább árulkodik Jókai közelségéről a stílus. A Jókai „stílusgerendáiba” kapaszkodás, amelyben a kezdő Móricz olyan bénító erőt érzett, ebben az elbeszélésben a legszembe-tűnőbb. „Még a nap lent járt valahol túl a Tiszán, a fűzések mögött, de már az ég pirul, mint a szemérmes leányzó, ha megérzi, hogy jön szíve királyfia. Hej, de mire a nap szeplőtlen, fehér táltosán felszöktet a Tiszaparttól, hogy kiderül, milyen ragyogó lesz ennek a gyönyörűszipes szép leánynak az arca... Édes a hajnali álom, de még édesebb a rózsaujjú korahajnalt meglopni, s a harmatos százszorszép szirmait tépdeseve epedni titkosan: Jön? nem jön? és „szeret?” vagy „nem szeret?”

Ez a pátosz és színeség, a kivételesen pompázónak, finomnak, szírványosnak szánt, gonddal válogatott, de kissé már negédesnek tetsző jelzők, népdalokból, versemlékekből kölcsönzött képek és igék, Jókaival szeretnének versenyre kelni s az egyszemondatos bekezdések a felkiáltójelet kívánó nagy kijelentések, szónoki kérdések, sűrű bölcselkedések is alighanem Jókai nyomán sarjadtak az ifjú író tollán. Mérsékelt sikerrel: az ünnepélyességéből, pátoszból többnyire hiányzik Jókai frissessége és könnyedsége. A mese, az elbeszélés nem olyan áradó, lassan, neki-nekiindulva halad bekezdésről bekezdésre. Befejezni is nehezen sikerül: „mondjam tovább, ne mondjam?” — kérdi s dehogy is mondja; örül, hogy a népmeséből kölcsönvett formulával beszegheti történetét, ahogy azt múltévi elbeszélésében, az Atyafiságban is tette.

*

Az Atyafiságnak a Tavasz szélben közölt formája végére írta Móricz Zsigmond: „és melázza emlékszem vissza erre a szép történetre, amely olyan édes hangulatokat kelt bennem, mint Baksay Sándor Gyalogösvénye és Szederindái”. Ugyanezt elmondhatta volna a Házasodik a tiszteletes úrról is, a Galamb és héjjáról is; és a Protestáns Naptár és Koszorú számára készült csaknem minden írásáról.

A Protestáns Naptárban közölt elbeszélései különböző időben születtek. Az atyafiság legkésőbb 1902-ben, a Házasodik a tiszteletes úr 1904 nyarán, A biblia fedelét 1904-es kelettel vette fel a Tavasz szélbe; de ez már annyira érett, ironikus hangvételű, hogy 1907 körül születhetett. Az 1907-ben közölt Galamb és héjja viszont 1905 előttről való lehet, annyira erkölcsprédikáló és gyöngén írott.

Ma már nehezen érthető, mi vonzotta a fiatal Móricz Zsigmondot Baksayhoz, a szűk világú, konzervatív és bőbeszédű pap-íróhoz. A századfordulón még természetes volt ez a vonzódás a vidéki protestáns gimnáziumokban nevelkedteknél. Schöpflin megírja kis esszéjében: ő és nemzedéke mennyire gyönyörködött benne. Móricz számára különösen közelinek és rokonszenvesnek tűnhetett a Baksay által kényelmesen és enyeleve rajzolt világ: szatmári parókiákra és emberekre emlékeztette.

Baksay írásaiból azt a képet kapta a még mindig a teológus „belső ívét” folytató Móricz Zsigmond, amilyennek ifjúsága hajnalán maga szerette elképzelni a falut s a falut vezető papság életét: boldognak, színesnek, a szelid humor fényével keretezettnek. Ez a világ nem esett messze a Jókaiétól, rokon eszményeket hirdetett, a kálvinista papvilág eszményeit, s mi sem természetesebb, hogy Móricz is elfogadta Baksay géniusát - mint a kor közvéleménye általában - a magyar kálvinizmus legtisztább irodalmi tükörének. S ez igaz is: történéssz a XIX. század kálvinizmusát ma sem közelítheti meg Baksay művei nélkül. A századfordulón induló író is Baksayból ismerkedhetett leginkább a kálvinista falu életével, a papi világ alakjaival, a legációra járó diáktól a tudományban megöszült öreg esperesekig; tanítókkal, kurátorokkal, parlagi kismesekkel, szederindás ösvényeken bandukoló parasztokkal. Humoros felé hajló, részletező, anekdotázó előadásának is van sajátos íze: Arany János nyelvészete és realizmusa ötvöződik benne Jókai romantikájával és elbeszélő módjával. Mikszáth is kedvelte művészete „kívánatos”, sőt „főlséges zamatú gyümölcsseit”.

Mennyi színt és értéket szívott fel Baksay művészetéből az ifjú Móricz, nem tudjuk megmondani. Hogy mennyire kötözte az elavulásra ítélt múlthoz, világosabban kitűnik. Baksay az Arany—Jókai—Gyulai—Lévai nemzedéknek volt az utolsó képviselője; „láztalan mesék”, „nyugosztáló történetek”, ráérős beszédek szerzője; idegen volt tőle a kor bonyolódott lelke és lüktető sietsége. A mezők friss levegője, a falusi papkertek virágillata ma is a régi, de már a századfordulón is sok tekintetben más arcúak voltak a tiszteletesek s a parasztok sem olyanok, mint akik az ő ósvényein kevés izzadsággal lépegettek. A „fehérben járók berkes szép honában” is meggyorsult és megromlott az élet. A megelégedett szegénység apológiájával, a világot a legbőlcsebben elrendeztettné tartott szemlélettel nehezen lehet többé olvasható történetet írni, Baksay pedig ebben az irányban hathatott legerősebben Móriczra. Baksayban nem volt semmi kritikai szellem, semmi kétkedés, semmi lazadás. Így nem előbbre lépni segíthette az ifjú Móriczot a hagyományos „extra Hungariam . . .” szemléletből, hanem megtartani „a teológus belső ívén”.

*

Móricz parókiái az első elbeszélésekben, az Atyafiság pillanatnyi bonyodalmát nem tekintve, a csöndes boldogság tanyái. A világ legszebb táján pirosanak, pipacos mezők, madárfészes ligetek élében; s mint Petőfi e tájról szóló gyönyörű versében: ünnepélyesen ködlenek a kéklő messzeségek. Nem ér el ide a gond és a bánat. Az öreg tiszteletesek méltóságos nyugalommal fogyasztják hátralevő napjaikat a régi könyvekkel telt bibliotékában; a hiatalok — megannyi kicsattanó egészségű, csinos, feketebajszú, úrnak termett legény — szépen mulatnak és jól házasodnak, a szelidlelkű tiszteletesnek istentől rendelt mátkájuknak még a gondolatát is lesik és ébren őröködnék naivan kedves, iruló-piruló, első bálra készülő kislányuk álma fölött; — akik „a papházak édes csöndjében” kézimunkálás közben szorgalmasan forgatják a Divat Szalont, a Magyar Bazárt, a Wiener Mode-t; s szabják a batisztot, varrják a „kábitó és csábitó és ellenállhatatlan blúzokat” a legközelebbi majálisra vagy iskolaszentelő bálra.

Mert ez jelenti erre a legnagyobb eseményt: harangot szentelnek Csarodán, a Borcsádra megválasztott nőtlen pap tiszteletére majálist rendeznek a római fürdőnél; s e nagy események előkészítő „hadműveletei”: a Vigalmi Bizottság megalakulása, a Rendezőség szervezkedése, a meghívók szétküldése, s uszonnák, szomszédolások közben a tennivalók megbeszélése és a várható nagy események kiszínezése.

Bármilyen „zöldek” is ezek a korai Móricz-írások; a már jószemű megfigyelőről is beszélnek. A falusi biedermeieréről, a rózsadélutánokról, közös kézimunkálásokról, a majálisra igyekvő hosszú kocsisorról felvillantott képek a századeleji tiszaháti parókiák életéből már jellemző színeknek és jól örökítőnek. S bármennyire rózsaszínű ködön keresztül, a Jókai-, Baksay-hagyományok szellemében nézi a pápi világot, alakjain olykor Mikszáthra emlékeztető iróniával el-elmosolyodik. Az 1904-ben írt Házasodik a tiszteletes úrban ez a szelid irónia csak színező, az 1908-ban közölt Biblia fedelében már alaphang. Némi elmozdulás is érezhető Baksay parókiát festő szemléletétől, már a legelső írásokban. Baksay úgy beszél alakjairól, teljes közösséget érezve velük, mint apa gyermekeiről. Móricz a közösséget mintha csak az oldalági rokonság fokáig vállalná. Jókainál a pap apostol; Baksay jobb elbeszéléseiben már nem dicsőül meg ennyire, de még mindig a nép példaképe és tanítója; a fiatal Móricz legnagyobb kedvvel a házasodó papokat és a férjhez kívánczó papkisasszonyokat rajzolja. Nála is feltűnnek a kegyes és tudós papok, de csak ritkán. A Borura-derű papja azért nagy a szemében, mert a parasztok és földesúr közötti harcban a szegények oldalára áll, az Atyafiság papja emberileg példakép és tudós Borcza Áron tiszteletes úr: mert Balassi verseit forgatja és három szép leánya van. A többiek elfelejtettek már minden tudományt, alig várják, hogy lerázzák magukról az iskola porát, verset sem akarnak írni, fáklyák sem akarnak lenni, csak szépen élni. Az öregek templomozás helyett szívesebben ballagnak szalonkalesre, a fiatalok füttyö-részve sétálnak a füzes Tiszaparton. S ha az öreg Borcza Áron Rimay Tiszába hullott versei miatt kesereg, a leányára szemetvető ifjú tiszteletes már a megmaradt Rimay-verseket is a pokolba kívánja. Hisz jószerivel azért lett pap, „mert ez az egyetlen pálya, ahol nincs szükség rá, hogy holtig tanuljon az ember”.

Ha ezekből az elbeszélésekből kiolvasható lenne az írói méz, nagyon is keserű szatírába illő alakok maradnának, vázlatok a magyar ugar egy darabjáról, előtanulmányok az Árvalányokhoz. Így azonban nem többek jó megfigyeléseket tartalmazó idilleknél, még a Biblia fedele sem, amely pedig művészileg már nem Jókaival, nem Baksayval, hanem Mikszáthtal rokon. Móricz nem becsüli sokra tiszteletesi tudományát; sem a munkájukat, jól látja dologtalanságukat, de azért talál bennük szépet is: természetesen, nagyképzés nélkül lopják a napot, az Úrnak nagyon méltatlan szolgálai ugyan, de embereknek valakik, karjukban dagad az erő, szívükben az életvágys valami naiv jószándék; élni szerető emberek, akik szeretetet érdemelnek.

*

A Biblia fedele a legérettebb Móricz ilyenmű fiatalkori írásai között. Annál feltűnőbb, hogy az 1906-ból, tehát az Atyafiság és a Házasodik a tiszteletes úr utáni időkből ismert Két bibliából és Dolgozzatok és imádkozzatok-ból mennyire hiányzik minden humor és ironia. Komor, mondvasinált történetek, erkölcsprédikációk, imádkozó papokkal és megtérő bűnösökkel.

A Dolgozzatok és imádkozzatok (Protestáns Naptár 1906) két testvérről szól, akik különböző hajlamokkal és indulatokkal lépnek ki a pataki kollégiumból. Péter, a „szélesebb látókörű, zengzetesebb lélek”, falusi parókiára vonul; Pál az „anyagiasabb felfogású, realitásabb” eszjárású” testvér Pestre megy ügyvédbojtárnak. Péter parókiáján éi gondolatai között, egyszerű lányt vesz feleségül s boldogok lesznek; Pál, mint ravasz ügyvéd, a fővárosban sok pénzt keres, főnöke lányát veszi feleségül, de elkerüli őket a boldogság. Péter, az áldottlelkű pap meghal tüdőgyulladásban; az egész falu könnyezve kíséri utolsó útjára. Ekkor ébred rá Pál a dúsgazdag testvér, milyen üres az ő élete. Meghalt testvére árvája fogja tartalmassá tenni: megtanítja a régen elfeledett imádságra s a biblia olvasására. Ez hozza meg lelki csöndjét és boldogságát. „S őt is óriási embertömeg kísérte ki utolsó útjára. De nem gúnyos kárörömmel vagy közönyösen, hanem igaz, fájdalmas részvétellel. S mindezt egy gyermek imája teremtette” — fejezi be Móricz a történetet. A Koszorúban megjelent Két biblia hasonlatos mese, csak ott a kártyát forgató világi sikerekre törő fiú áll szemben a bibliaolvasó, a megpróbáltatásokat Jóhöz méltóan viselő dolgozó édesapával. A végén megtér a tékozló fiú s áhitattal éneklé a zsoltárt.

Nem kétséges, ezek az elbeszélések is Baksayra tekintenek, a papos hangvételű, józan életbölcsesek hirdetése céljából írt Baksay-történetekre; s legfeljebb csak világirodalmi igazolást keresve Dickensre. A magyar írók közül Baksay írt utoljára ilyen ketenes bibliai, életigazságok illusztrálására hivatott meséket, legalább is írói meggyőződéssel, hirdelve bennük az erkölcsi világrendben való töretlen hitet, a jó és erkölcsi nemes mindenek felett való győzelmet. A fiatal Móricz is ilyen bölcsességekre tanít: aki nagyra vágyik, boldogtalan lesz, a munka, a mértékletesség és megelégedés adja a boldogságot, az imádság, a biblia a lelki harmóniát.

Gyöngé, elnagyolt írások ezek, a sivatagból csak elvéve tűnik fel egy-egy frissebb megfigyelés, érzékletesebb leírás (A pataki kép, a keleti lustasággal pipázó esperes). Egyetlen képet ment át belőle későbbi művészetbe: egy mondatföredéket egyik Vasárnapi prédikációjába, de egészen más értelemben.

Ezekben az írásokban teljes durvaságával kitapintható a századforduló epigonjainak Jókai művészetéből elvont, de inkább Beniczkyt idéző prózasémája, melyre egyik késő írásában maga Móricz figyel fel: állítólag megtörtént dolgot folyamatosan kell elmesélni, a lassan folyó mesét egyszerű „élénk” dialógusokkal tarkítani, váratlan fordulatokkal, helyzetekkel az „érdeklődést felcsigázni”, s életbölcsestéggel, erkölcsi mondásokkal a szöveget „bőven fűszerezni”. Szerepeljenek jó és rossz emberek, a rosszak meg is javulhatnak, de a jók sosem romoljanak el; az erkölcsi jónak mindig győzni kell. Tulajdonképpen a recept szerint írta a Protestáns Naptárba és a Koszorúba minden elbeszélését. De ott, ahol a való életből legalább foszlányokat tudott elkapni, nem olyan szembetűnő a kicsináltsága.

*

Miért írta, s adta közzé Móricz Zsigmond 1905 táján a Két biblia és a Dolgozzatok és imádkozzatok kegyes, saját mértéken aluli történeteit? Nem a szükség engedte be a rossz irodalmat? A fiatal házasnak talán szüksége volt a Naptár és a Koszorú 30. koronájára is? A kérdésre nehéz igenlő választ adni, hiszen a Naptár leköszölte a kevésbé papos jellegű Atyafiságot s majd a Biblia fedelét is, s egyébként is: 1907-ben újra ilyen erkölcsnemesítő írást ad a Naptárba, a Galamb és a héjját, ilyet ír ponyvára, a Vas Jankót, s amit később is vállal: — beveszi a Tavasz szél első kiadásába; — s az indulás idejéről fennmaradt töredékek közül ilyennek tetszik Az utolsó óra, A valuta, az Út az életen át című „erkölcsi elbeszélés”, s „A tiszteletes úr nagy buzgósággal” kezdetű töredék.

E töredékek azonban nem tudni, mit igazolnak inkább: írójuk érdeklődési körét, vagy a kényszerű munka izzadságos nekifutásait. Az Út az életen át egy darabja két változatban maradt fenn, a szintén csonkán maradt Valuta csupa áthúzás, javítás, s az Utolsó óra töredéke után is ott a kérdőjel: nem megy, nem tudja befejezni. Igaz, egy sor más írást sem: versek, drámák, még állatmesék is maradnak töredékben. Kézzel áthúzott címek jelzik egy kis füzetében, mi minden marad el. Ritkán jegyezhetette egy-egy írása mellé: közölte a Magyar Szó vagy az Ország-világ ekkor és ekkor. Nem sokszor kellett címet és dátumot felírni 1908-ig, annál többször felkiáltójellel: elmarad! Szomorú írói tavasz volt ez, bizonyos. Később, a művészi sikerek idején, az első megjelent írásokat tartalmazó füzet fedőlapjára maga írta fel nagybetűvel: „Vaskor.”

E hosszantartó „vaskor”-nak ő fejtette meg az okát; mikor a sikertelenséget a hagyományos, konzervatív világszemléletbe való bentrekedéssel magyarázta. „Senki se felelős érte, hogy csaknem tíz éven át minden írásom a papírkosárban maradt. Jókaihoz csatlakozott az egész iskolai neveltetésem, a régen kialakult morális és etikai felfogás, a magyarság istenítése, a polgári élet helyeslése, a magántulajdon alapján való életfelfogás. Anyámnak a papi házból hozott fals és affektált zordonsága, puritán tisztasága, egész környezetem a körülöttem folyó életnek a szenvedő idealizmusa...”

„Zola... Mekkora undort éreztem Zolával szemben. S elsősorban, s főleg a polgári erkölcs morálja miatt. Béklyók voltak kezemen, lábamon, s minden gondolatomon, s azokat a nehéz súlyokat játszva akartam emelgetni, azokkal akartam repülni...”

Folyton arra hivatkoztam, miért tud Jókai?...

Nagy áldozatokat hoztam: lemondtam a polgári jövőről, lemondtam a magam megbékélés nyugalmáról, lemondtam egy egész életről, mindezt azért, hogy boldogan prédikáljam a polgári jövőt, az emberek közt való szép rendet, a jól rendezett világ helyességét.

Nem ment: minden sorom fals volt, minden eset, amit esetnek tekintettem, esetlenség lett, minden írás, amit írásnak szántam, irkálmány lett.

Idegen isteneket imádtam s az idegen istenek kinevették s eltasztottak, mint hivatlant.”

Móricz Zsigmond túl szigorú vallomásának ismeretében lehetetlen a Két biblia-szerű elbeszéléseket pusztán a kényszerűség számlájára írni; írójuk még hitte a bennük prédikált eszményeket, legalábbis még nem merte tagadni a polgári világnéző jólrendezttségét. Inkább csak arról lehet szó, hogy ezen eszmények tendenciózus hirdetését nem tartotta a széppróza feladatának, de hogy mikortól kezdve nem, arra sincs válasz. Hisz még 1906 körül „a teológus belső ívén” halad, beiratkozik újra a teológiára, zsolttárokot fordít, s talán még az énekes prédikátorról szóló regényterv is felülül benne. S ha a Két biblia-szerű történeteket nem szépirodalmi ambícióval írta, világnézetére egyoldalról úgy is némi fényt vetnek. Nincs adatunk, hogy az induló Móricz meggyőződésével ellentétes elvek hirdetésére akár egy riport erejéig is vállalkozott volna.

*

Persze, azt is lehetetlen állítani, hogy a Protestáns Naptárban és a Koszoróban megjelent elbeszélések teljesen kifejezték volna Móricz világnézetét, az életből és az emberekről alkotott gondolatait. Ha így lett volna, nem maradt volna töredékben annyi munkája, nem lett volna művészi készülődése annyi kínok és szenvedések forrása. Maga is érezte, amit csinál, az rossz. Nemcsak a stílus miatt. Jókai stílvirágaitól, technikai fogásaitól viszonylag könnyen megszabadult, 1905-től kezdve a Jókai „stílusgerendáiba” való kapaszkodás már nem feltűnő, ellenben Jókai szemlélete, helyesebben a kor középosztályi szemlélete, amelyet ő Jókai hatásával azonosít — A Hét krajácér kísérte. Ez a szemlélet fogta elsősorban a tollát.

Schöpfungliln részletesen leírja irodalomtörténete elején, hogy a XIX. századi klasszikus magyar világnézet — a nemzeti eszme és polgári liberalizmus sajátos magyar változata — miként szűkült össze és posványodott el a század végére. Már korábban, Világos és 67 tényét tudomásul véve kompromisszumra hajló volt ez a szemlélet. 48-cal elintézettnek vette a parasztság kérdéseit, 67-et változhatatlannak, alapnak elfogadta a kereszténység hittételeit, ragaszkodott a polgári erkölcs követelményeihez és elutasított minden ellenük való lázadást. Elfogadta az életet olyannak, amilyen, értelmét az élet tényében ismerve fel s nem kutatott tovább. Az abszolutizmus idején ez a világnézet kétségkívül erőt adott a passzív tűrésre, a nehéz esztendőök átvészelésére, 67 után azonban egyre inkább a gondolatok és érzések bénító-jává vált. Továbbtagítás, új elemekkel való gazdagítás helyett a végsőig egyszerűsítették s a magyarságra, társadalmi osztályokra, vallásra, jövőre vonatkozó nézeteit egyszer s mindenkorra érvényessé nyilvánították, gátul állítva a modern gondolatok elé. Mindenre kész válasza volt: a magyarság jövőjét biztosítottnak vette, a szociális mozgalmakat rendőri ügynek tekintette, politikában legfeljebb idézte Kossuthot, de a Tiszákat követte. Kényelmes világnézet volt; fölöslegessé tett minden izgalmat, óvta a fennálló társadalmi rendet s felmentett a gondolkodás alól. Herczeg Gyurkovicsai hordozzák ezt a szellemiséget: nincs erkölcsi és intellektuális problémájuk, nem akarnak többet, mint kellemesen, jól és elegánsan élni, nyugtalanító gondolatokat közel sem engednek magukhoz.

A fiatal Móricz Zsigmond életszemléletét nem lehet ezzel az alvó szellemiséggel azonosítani. Az ő Arany és Gyulai liberalizmusához közelebb eső világnézetét protestáns 48-as ellenzékiiség színezi, s a legfőbb gyötrelme épp abból fakad, hogy a maga számára nem bírja üdvözítőnek érezni a kor középosztályi szemléletét és fekélyes nyugalmát; de szakítani sem tud vele radikálisan, mert ahhoz nem elég a 48-as ellenzékiiség és a legméltányosabb liberalizmus sem.

*

Érdemes megnézni, a fiatal, töprengő, vívódó Móríc Zsigmond mire figyel fel és mi mellett megy el szó nélkül; milyen pontokon különbözik véleménye a korabeli középosztályétól. 48-ban szociális mozzanatot is lát, amit kevesen vettek észre a kortársak közül; de a kivándorlás legfőbb okát az asszonyok divatos öltözködésében véli megtalálni; szereti a szegényeket, érdemesnek tartja őket minden boldogságra; de elhiszi, hogy a munkásság lelkét megmetelyezi „a világot megváltó nemzetközi szociáldemokrácia”. Kortensótát ír az első „nemzeti képviselőválasztásra”, de nem tudunk arról, hogy felfigyelt volna a paraszti mozgalmakra. Reviczkyt szereti és érteni akarja, de azért még a magyarság teljét Szabolcskában érzi; Herczeget megveti felületességéért, de kimondhatatlan utálatot és undort érez Bródy és Zola iránt. Füzeteibe feljegyzi a szolgagyerek bérért; de írásaiban csak a boldog és a ragyogó faluról ad hírt. Miért? Mert a hagyományos látással és izléssel (bár ennyire 48-as színezésű is) ott is csak a pipacsos mezőt lehet irodalomra méltónak találni, ahol az éhségtől összecsuklik a kaszás. A kor nem akarta hallani a földalatti dübörgéseket, az irodalomtól inkább álmodt várt, mint valóságot.

S ez irodalom ilyen elképzelése alól a kezdő Móríc sem tudta kivonni magát: „Folyton a falu úri osztályainak élete körül járt a tollam, de azt a világot erőszakkal bájosnak, kedvesnek, finomnak, valami normálisan felül habszerűnek akartam bemutatni. Református papok, vidéki földbirtokosok, élettől duzzadó falusi gavallérok s naiv és feltétt fiatal lányok alakjaival, elmés szórakoztató figurákkal kísérleteztem: az irodalmat szórakoztatónak, valami szebb s jobb világba vezetőnek, az életet valahogy a meglevőnél boldogabbnak akartam rajzolni: tudattalanul és mégis szinte sémászerűen csak boldog emberekkel és így csak véletlen helyzetekkel kísérleteztem. Magam a legkínosabb s legkétségbeesettebb életet éltem, minden bajom gyökere az volt, hogy képtelen voltam megfogni a boldogság teljességét az írás keretén belül.”

*

A sok kínért, szenvedésért, sikertelenségért és ürességért Jókait vádolta. Azt hitte, Jókai fertőzte meg a fantáziáját, kötötte meg látását s tartotta fogva egy hamis, idilli világban. Megírja vallomásában, micsoda perben volt hosszú esztendőig az ember, a művész és a politikus Jókaiival; évtizedes rajongás után hogy szégyelte, tagadta és akarta kivetni magából „hazug, édeskedő, cukrozott, hamisított hangjait”, hogy újabb esztendők múlva, a kárhözhatótt, elítélt, de mégis mindenképp jobban szeretett mester halálakor újra felfakadjon benne a „sokévi, egész életen át tartó örült szerelem, zokogás, elborulás, elbutulás a bánattól”. A ravatalos ház előtt „mint szerelmes a lány ablaka előtt” álldogált sírva; a temetésre sem meri elmenni, — Jókai-hősök pózával — elbújt bánatával, s még évekig szentül hitte, Jókai a szabadnál többet vétkezett ellene.

Nem Jókai volt a hibás, hanem konzervatív világnézete, amely Jókai optimizmusában, naiv idealizmusában biztatást és példát vélt találni, mint a századforduló legtöbb olvasója. Jókainak nem volt szándékában az ámitás: ő a levert magyarságnak a hitét akarta ébrentartani, ideálokat adni: nincs minden elveszve; érdemes az életet végigküzdeni. A 67 utáni nemzedékek az ő optimizmusából ősi hiúságaikat táplálják, ábrándjaikra, illúzióikra keresnek igazolást benne. A fiatal Móríc is azért találta az idillt, az édeskedést, az élettől elszakadó ragyogó képalakítást a legjellemzőbbnek Jókaiiban, mert neveltetése, írói elképzelése erre tette leginkább fogékonyá. Jókai gazdag életművéből találhatott volna mást is. Kaphatott volna modern indításokat is, mint Szini, Cholnoky Viktor, Krúdy és Szabó Dezső; — s az érett művek igazolják, hogy kapott is. Pompás, ragyogó színeket, melyeket nem kellett soha megtagadnia.

Jókai „sokrétű” hatásáról Móríc Zsigmond többször vallott. Színes, érdekes figurák seregét vetette a lelkébe; a hősi igény, az élet fölé kiemelkedő nagy jelenségek utáni vágyat; az emberi nagyság hitét, álmokat, eszményeket, minden jónak az igenlését, s mindenképp föltt fényt és ragyogást. „Bizonyos — írja élete derén a Tündérvölgy idején —, hogy Báthory Gábor szertelenségeiben ott él Jókai. A hegyek vállán dalolva menő legények fényében ott van Jókai. Nem tagadom, nem tehetek róla, ahol fény csillan a papíron, ott van Jókai.” Húsz évvel később, már a Rózsa Sándor után, az élet végéről visszaemlékezve legelső Jókai-élményére hasonlított mond: „A Jókai képzetének ez az aranyos csillogása mai napig állandóan kísért és nem tudok olyan szigorú írásművet írni, hogy ne igyekezzek abból a Jókai-féle aranyorból lopni és széthinteni azt a betűimen.”

De ez a fény és csillogás már nem az induló Móríc elbeszéléseiben filológiaiilag kitapintható Jókai-„hatás”; hanem egyéni tulajdonná vált költői örökség; kritikai realista művészetének eléggé nem méltányolható értéke: hit az ember nagyraihivatottságában és az életnek a halál feletti győzelmében. Annak az egészséges romantikának, humanista optimizmusnak, amelyre Révai József figyelmeztet, s amelyből Móríc legtöbb művében fellelhető valami, Jókaiiban van egyik gyökere. Jókai sokáig volt teher rajta, de a magára talált Mórícznak szinte szárnyakat adott: nélküle talán megrekedt volna a naturalista sötétségben, véle maga-

sabbra emelkedett a realizmus útján. Báthory Gábor és Rózsa Sándor, de talán Turi Dani se nőtt volna a felelegy Jókai nemesi kacagányba öltöztetett, de már-már népmesei hősei nélkül, s a Boldog ember, a Rózsa Sándor népi regényformái is nehezen születtek volna meg Jókai sajátos, a regényt a népmese és anekdota felől megközelítő művészete nélkül.

*

Ebből az örökségből 1905 körül még nem látszik semmi; csak a durva „hatásból”: Jókai stílusvirágjai és elleshető technikája helyenként és szinte mindenütt az ő nevéhez kötött naiv idealizmus. Nagyönis érthető az ifjú író küzdelme, hogy lerázza ezt a lenyűgöző hatást. A szabadulás nem megy olyan könnyen, egyelőre inkább csak arról van szó, hogy a feledni kívánt mester mellett másokra is feltekint. 1905 táján Shakespeare-t tartja leghatalmasabbnak; a prózaírók közül Cervantest; Dickens már kezd esni a szemében; — a magyar irodalomban Gyulait, Ambrust és Bródy Sándort tartja valamire, és Mikszáth Kálmánt. Jókai mellett és egyre inkább helyett, órá tekint fel leginkább.

*

Jókaitól a magyar olvasók legkönnyebben Mikszáthig jutottak el, Mikszáth már más világ, más a mértéke, az alapélménye, realistább, modernebb a művészete. Jókai legnagyobb élménye a reformkor és a szabadságharc volt, a nemzeti ébredés és csodás tettek ideje, Mikszáthé a kiegyezés utáni Magyarország törpesége és bomlása. Jókai történelme legszebb pillanatában rajzolta a nemességet; Mikszáth az elszegényedés és züllés útján. Jókai aszerint jelölte ki hősei helyét a pokolban vagy a paradicsomban, hogy milyen jó magyarok voltak; Mikszáthnál a társadalmi haladás a legfőbb érték. Jókainál mindig nemesek a pozitív hősök, Mikszáthnál legtöbbször polgárok és értelmiségiek; Jókai lobogó lelkesedése, pátosza helyébe Mikszáthnál az irónia lép, a gyermekes hisztikenséget felváltja az egyre keserűbb szkepszis, Jókai olykor megmámorosodik a saját szavától, Mikszáth sohasem, hangja a legtermészetesebb. S lehetne még hosszasan sorolni a megkülönböztető jegyeket.

A rokonvonásokat is: Mikszáth Jókaitól indult el, a Jó palócok romantikus történeteitől az Új Zrínyiász és a Noszty fiú keserű satfrájáig. S ennek az útnak egy darabján a Jókain nevelődött közönség el tudta kíséni.

Sokan rámutattak már, milyen szerencsés pillanatban érkezett Mikszáth. Vas Gereben már elhallgatott, Jókai árnyékában nehezen bírtak az elbeszélők saját egyéniségük szerint kibontakozni, a francia, angol, orosz realizmus hangjával próbálkozókat nem fogadta el a romantika „bűvkörében” élő közönség. S jön Mikszáth ragyogó stílussal, s romantikából megtartva annyit, amennyit az olvasó feltétlenül megkívánt s hozva annyi realizmust, amennyit még elbírt a közönség. Hangjában minden együtt volt, ami magyar olvasó szívét megéjthette: báj, kedvesség; Hány János tüsszentése, Vas Gereben vaskossága, Jókai szivárványos fénye; a népmese közvetlensége és az anekdóta frissessége. S ettől kezdve Jókai mellett, sőt Jókainál egyre inkább erősebb mértékben, inspirálja a magyar irodalmi törekvéseket. A Jó palócokkal, a Tót atyfiakkal ad biztatást a népi élet részletező bemutatására Gárdonyinak, Tömörkénynek, Benedek Eleknek, Jakab Ödönnek és másoknak; dzsentrí témáival Herczeg Ferencnek; szatirikus rajzaitól indul Rákosi Viktor, artisztikumától Sebők Zsigmond, előadásának közvetlensége hat Gárdonyira s ötleteivel, rögtönzéseivel, stílusával a századforduló egész magyar tárcairodalmára, sőt művészetével az egész induló új irodalomra. Az ő — és Jókai — nyomán indult részben Krúdy, Lovik, Török Gyula, Cholnoky Viktor, Kaffka és Móricz Zsigmond is; a mikszáthi novellaformából nő ki Lovik, Krúdy és Móricz Zsigmond novellisztikája is. Rónai György mutatott rá egyik tanulmányában, hogy hangban, írói magatartásban, ihletbeli elhelyezkedésben mennyire vitte a magyar prózát modern irányba, mosta el az író és a kép közti közbeeső, „tárgyasító” mozzanatot; lett a tárggyal s a valósággal szembeni magatartásában realista létére líraibb, közvetlenebb, személyesebb és melegebb Jókainál. Az „idő forradalma” a magyar prózában nála kezdődik.

A Nyugat nem látta ennyire modernnek Mikszáth Kálmánt, a „hadi készülődések” hevében alig vállalt belőle valamit. Jókaira többször hivatkozott, reneszánszát jósolta, Mikszáthot legtöbbször a múltba utalta, a sziruppal édesítő, a szerencsésen alkalmazkodók, a véres dolgokat eltréfálók táborában.

A Mikszáthot elmarasztaló ítélethez művészi és politikai megfontolások vezettek. Jókai művészetéből, romantikus álom- és mesebirodalmából több biztatást kaptak a neo-romantikus, irracionális és szimbolikus törekvések, s Jókai már nem élt, nem szólt bele a csatározásokba. Mikszáth nevét ellenben — noha Jókainál jobban méltányolta a századvég íróit, A Hét munkáját; s nem állt ellenséggé a Nyugattal szemben sem — ha kényeszeredten is, zászlójára írta a konzervatív irodalom és maga is inkább a konzervatív táborhoz tartozónak tudta magát.

Jókaival már nem kellett napi harcot vívni, Mikszáthtal s még inkább Mikszáth keserű lemondásával s a nevét pajzsként viselőikkel igen; s az írók általában nagyobb szeretettel emlékeznek a távolabbi ősökre, mint a közvetlenül megelőző nemzedékre.

Móricz, aki oly melegséggel nyilatkozott az ellene „sokat vétkez” Jókairól, Mikszáth Kálmánnal szemben olykor igaztalan volt. Erdemeiből ugyan sokat elismert, mesterének vallotta: „vérbeli, igaz művész”-nek, aki „utolsó öreg bölcsje a magyar irodalomnak, az összekötő kapocs a nyugodt tempójú, régi beatus ille-vel pihenő magyar világ s az új, ideges, lázas, modern nyugoti szelektől fölpezsdített élet között”, s akinek művészetét, hatását „számtalan, föllelhetetlen vékony roston át” szívta fel az új irodalom, — de lelkesedni nem tudott érte, legalábbis a Sáraranytól kezdve. Nem, mert úgy hitte, keserűség és szívfájás nélkül élt és halt, békeszeretettel, lehalkítva érintette a fájó kérdéseket s olykor „pénzért pucolta” az általa is kicsúfolt, kinevetett „rozsdás ideálokat”.

Csak ezekből a nyilatkozatokból nem lehet Móricz és Mikszáth rokonságát és távol-ságát felmérni: — a nyilatkozatokat a Sárarany, a Fáklya írója, Ady Endre harc-sátársa tette. A Minden-mindegy ellen felháborodottan küzdő Móricz Zsigmond valóban nagyon messze volt Mikszáth fájdalomosan beletörődő kiábrándultságától. De anélkül a Mikszáth nélkül még nehezebben tudott volna kilábolni a jókaias mindenhívésből s felvenni a harcot a magyar ugar ellen.

*

Jókai hatásáról szinte évről évre beszélnek — ha haloványan is — a megjelent Móricz-írások. A Mikszáth iskolájában tanultakat azonban még ilyen határozottsággal sem lehet év-számhoz kötni. A Mikszáthra utaló tárcákat, rajzokat már nem igen közölte a Protestáns Naptár, s csak a legkritikáiban fogadták el a napilapok. Így csak kis részüket ismerjük megírásuk idejéből (Imre deák szerencséje 1903, A rablók ostroma 1906, Urak és parasztok 1906, Dorkó 1908, Mária néni 1908), más részüket csak a Tavasz szívből (1912). Hogy a múlt eszten-dők során mikor és mennyire fészulte meg őket, nem tudjuk. Szerencsére egyhelyt jelzi foganta-atásuk dátumát s így a szomszédságukban levő művek segítségével belőlük is következtethe-tünk Móricz korabeli felfogására és törekvéseire. (A pincekurátor 1904, A kirabolt rabló 1905, Az éjjeli zene 1905, Kamélia és muskátli 1907, A Koszorú 1907, Inter pocula 1907).

Az évszámokból is kitetszik, hogy a Mikszáthhoz való fordulás nem jelentett teljes szakítást Jókaiival. Mikszáthban eleinte még azt látja erősebben, ami Jókaihoz köti: aki az élet szomorúságait bearanyozza és felségesen szórakoztat. A napsütést, a zöld mezőt, a humort és a nevetést. A forma, amit először átvész tőle: a rajz. A tárgy: az anekdota és a dzsentri, a szemlélet: nem a szatíra, nem is annyira a sajnálkozó szeretet, hanem az öröm alakjai szép-ségén és furcsaságán és a szelíd irónia. Mikszáth a 90-es évektől kezdve egyre keserűbb lemondással és szatírával rajzolta a züllő dzsentrit, Móricz a 80-as évek Mikszáthjához visszalépve önti anekdotába Rakonca Ábris úr alakját, aki 40 évi „bujdosás”, vagyis vagyonának el-verése után hazatér falujába, esztendőre megválasztott pincekurátornak. S még inkább az Urak és parasztok két szembenálló nemzedékét. Ez Móricz legkorábbi írása a dzsentri-ről, melyet megírása idejéből ismerünk, az Ujság 1906-os karácsonyi számában jelent meg. Bármennyire mögötte marad is Mikszáth korabeli szemléletének, a századforduló dívatos dzsentri-témáitól problémátásával különbözik. A kor tárcairódmából még nem tűnt el a Herczeg Gyurkovics fiúkjá nyomán egyidőben elszaporodott főhadnagyok és huszárönkéntesek alakja, akik, mint „jól kitenyésztett zsúralakok” Margitay Tihamér és Skutezky Döme vásznairól bekerültek Európa képes családi folyóirataiba is, — s még inkább nem a régi udvarházak tűnő poézisát sirató emlékezősek.

Móricz írásában két nemzedék áll egymással szemben: az öregek megtartani, a fiatalok lerombolni akarják az ősi megyeháza épületét. A konzervatívok vezére az öreg Boruth, az újat akaróké a fiatal. Az apa: az úr, a dzsentri; a fiú: a mérnök, a kultúrember. A megye-ház ironikusan kacintó rajza Mikszáthra emlékeztet, de az apa és fiú között összeapsapni készülő erő már Móricz érett művésze felé mutat s a témában mintha az Uri muri csírfája szunnyadna. Igaz, itt még túl egyszerű minden: az öregek sajnálják ugyan a régi jó táblabíró világ romantikáját; de ezért hal duzzogva is, félreállnak a fiatalok útjából. A küzdő felek csak egymással állnak szembe; önmagukkal még legteljesebb a békéjük, csak hivatást érez-nek, családódságot nem. A környezet sem lezuhó mocsár még: a konzervatívok megbuknak, a régi vályogépület helyén új palota épül. Szakmáry Zoltánnak nehezebb lesz a sorsa, mint az ifjú Boruthnak. Öbenne már hiába ég a vágy, „fölemelni az új idők zászlaját”. Hiába akarja osztályát nemes szándékkal a jövő útjára vezetni; egy kicsit a fajából kinőtt ember tragédiájának hordozója lesz. Egyéni életében is boldogtalan, gyógyíthatatlan sebektől vérző.

Itt még mosolygós a harc, legmagasabb pontján sem forr igazi drámává. Az ábrázolás-ból kiérezni az írő rokonszenvét az „öreg sasok”, a régi világ sírvizsgálására iránt, s hitét a fia-talokban, akik felépítik a jövő fényes palotáját. Mondani sem kell, mennyire hamis illúzió

volt ez már a század elején is. Möricz azonban még sokáig hisz benne, egyidőben Bajcsy Zsilinszky-szerű egyéniségek kitermelése is beletartozik a politikai álmaiba.

Nemcsak a dzsentrif-témára, az anekdota átírására kapott Möricz Mikszáthtól ösztönzést, a kisvárosi képek, a gyermektörténetek és paraszti arcok rajzolására is. A balladás hangulatú Dorkó nem születhetett volna meg a Jó palócok nélkül; a Rojtos Bandi, a Fillentő-szerű meséknek, s egyáltalán Möricz gyermek-kultuszának Mikszáth lehetett az egyik inspirálója; s az Éjjeli zene, az Inter pocula, a Koszorú is Mikszáth közelségéről beszél. Az alaphang mindenütt vasárnapias, az emberekben nem lángolnak nagy szenvedélyek, a témák sohasem nagyon komolyak, inkább amolyan bekeretezett „idillikus tükörcserepek”; akár Herczeg Ferenc és Harsányi Zsolt tollán is elképzelhetők. Veronika névste, melyre összegyűlnek a férjek, feleségek és öregedő lányok, Éjjeli zene, amelyet az első éves bölcsészek szoktak adni serdülő kislányok, a Margókkak és Gitkák ablaka alatt, a meghalt kedves sírjához vezető alkonyi séta, amelyben találkozik az özvegyen maradt feleség és a szerető. Möricz megértő szeretettel rajzolja őket, erősödő iróniával, humorizálva, tréfálkozva gyöngeségeik fölött, egy-egy gúnyos mosolyt is megvillantva; a Biblia fedele hangnemében.

Voltaképpen kegyetlen dolgokat is elmond embereiről: butuka libák a zsúrozó lányok, parlagiak a borozó urak, nevetséges a gyászfátyolos özvegy; de az arcokról még az egészség és jókedv, a sivár környezetből a zöldszalus ablak és a felcsendülő nóta marad az emlékezetben. S amin a szerző — Mikszáth módjára csöndesen hunyorítva elmosolyodott, az az olvasóban — ahogy Möricz Mikszáth műveiről szólva mondta — nagyobb gyűrfűket verve hullámzik tovább.

A fentebbi tematika egymagában még nem volna perdöntő Mikszáth hatásáról, hiszen a kor irodalmában más írónak sem volt ismeretlen. Az irónikus hangvétel, a humoros, mesélő közvetlen hang, az ötletesség, a csattanóra hegyezés, a forma és a művészi kifejezés eszközei Möricz Mikszáthhoz kapcsolódását jobban igazolják.

A Protestáns Naptárba írt elbeszélések az 1870-es 80-as évek novellaelképzelése szerint készültek, s a Jókai-adta mintához kívántak igazodni. De ilyen szabályos alaprajzú, zárt cselekményű, csendesen tagolt elbeszélést a 80-as évektől kezdve egyre kevesebben írtak. A novella világszerte más irányba fejlődött: a drámai forma és a sűrített lélekrajz, majd a hangulatba olvadó tárcsa felé. A külső keretet a sajtóviszonyok, a tárcabeli közlés lehetősége szabta meg, de az írói ösztön is erre mutatott. Az egyre jobban összekuszálódó világnak mind kisebb csücskét sikerült novellisztikusan megragadni. S egyre inkább csak a hangulatot keresztül. Bret Harte írásai, Turgenyev rajzai jelzik a novella utját és Maupassant és Csehov novelláit az új novellatörekvések kiteljesedését.

A magyar novella némi késéssel lépést tartott ezzel a fejlődéssel. A folyóiratok már a reformkorban és az abszolutizmus idején közöltek angolból fordított rajzokat. Turgenyevet 1861-től fordítják magyarra, Maupassant és Csehov szinte fellépésüktől kezdve ösztönzőül szolgálnak a hasonló törekvésű magyar novellistáknak. Bret Harte Tömörkénynek, Turgenyev Peteleinek, Tömörkénynek és Krúdy Gyulának, Maupassant Mikszáthnak, Ambrusnak, Herczegnek, Csehov Mikszáthnak és Thury Zoltánnak kedves olvasmánya, s ez az ismeretség nem maradt nyom nélkül a magyar prózán.

Az új törekvések a magyar novellában, a „rajz” formájával kezdődtek. Már Jókai Dekameronjában voltak rajzszerű darabok, első tudatos művelői azonban Galamb Sándor szerint Balázs Sándor, Tolnai Lajos és Beöthy Zsolt. Győzelmét viszont az elbeszélés régebbi formájával szemben Mikszáth rajzai vívták ki. A Jó palócok megjelenésével indult a rajz diadalútjára. Terjeszkedése ellen hiába emeli fel szavát a Kisfaludy Társaság, maga Gyulai is; a Keménnyel, Gyulaival éppen csak polgárjogot nyert nagy novella a teljes embersorsot bemutató, jellemfejlődést rajzoló, a kisregénynek is beillő beszély elvesztés a küzdelmet. A rajz még névt is eltagajdonítja „jogelődjének” oly sikeresen, hogy a mai irodalmi köztudat a novellát és rajzot meg sem különbözteti. Az irodalomtörténet és esztétika sem igen hátrólja el egymástól; a jó rajzot általában elfogadja novellának.

Nehéz is elhatároló vonalakat húzni a jó rajz és a jó novella között, s akár egyik, akár másik „műfaji törvényeit” szabályokba foglalni, hiszen minden nagy tehetségű művész mondanivalójához igazítja az általános formát. Vagy esetleg teljesen új formát teremt. A nagy, beszélyszerű novella és a rajz közötti különbségek eléggé kitapinthatók. Galamb Sándor a rajzforma fejlődését vizsgálva a régies novella és rajz között az eltéréseket így próbálja megfogalmazni: „A novella elsősorban cselekményre felfűzött elbeszélő forma: a rajzok egy nagy csoportja a cselekményt háttérbe szorítja. A novella az életet nagyobb, művészebb formában szemléli: a rajz sokszor éppen a válogatatlan valóságjelenségeknek szinte alakítás nélküli feldolgozása. A novellában a jellemábrázolás és mese között egyensúlyos az összhang: a rajzban — még ha cselekményes is — a mérleg az egyes emberi alakok bemutatása felé billen. A novellának eseménySORA az elbeszélő történet anyagát a maga lehető teljességében mutatja,

a rajz elbeszélő modora töredékes, s csak a történet egyes pontjaira vet fényt.” — A novella cselekményszerűségével szemben a rajz csak portrét ad, miliőt, társadalmi háttért rajzol, eseményháttér nélkül, a rajzíró csak egy töredékét mutatja be az eseménysornak, egy pontra vet fényt, a homályba maradt részeket az olvasónak kell felderíteni; esetleg az eseményláncnak csak a végső szemeit ragadja meg.

Ilyen megkülönböztetéssel valóban rajzok a Jó palócok, az Én falum, az Én utcám darabjai, s rajz Móricz legtöbb elbeszélése is. A kortársi kritika rajzszerűségüket többször hangsúlyozta is.

*
Móricz rajzai leginkább Mikszáth rajzaira emlékeztetnek. Mikszáthnak, a kritika kezdetől észrevette — a rajz volt a legsajátabb műformája: az élet egy kicsi pillanatának néhány friss vonással való ábrázolása, melyben minden egyetlen szereplő körül forog, mások csak annyiban jutnak szóhoz, amennyire ennek az egynek az arcához vonással szolgálhatnak. Később Mikszáth egyes rajzaiban több emberi sorsra is fényt vetett, közeledve a tulajdonképpeni novellához. Előadásuk szűkszavú, a mellékes motívumokat egyre inkább elhanyagolói a mese viszonylag szélesebb kezdés után keskenyedve halad és végső fordulatában pointszerűvé hegyesedik. Reálisak vagy csak enyhén romantikus árnyalásúak a helyzetek, a hang is. Önmagukban zártak, „bekeretezettek” ezek a rajzok, nem szűkrefogott, részletes kidolgozást váró témák, mint az angol sketch. Inkább Boccaccióval és az olasz reneszánsz novellával tartanak rokonságot. A rajz technikájával élt Mikszáth sok tekintetben hosszabb elbeszéléseiben is. S a „sejtéssel”, a rejtett célzásokkal, ahogy Schöpplin mondja: „apró kis petárdaszavakkal”, amelyek pontosan, időzítve robbannak, s amelyek utólag a megértés szempontjából döntő fontosságúnak bizonyulnak.

A fiatal Móricz írásaiban e mikszáthi módszerek nyomát nem nehéz észrevenni. Igen sok a rajz (Imre deák szerencsése, A pincekurátor, Dorkó, Mária néni; finoman összeillesztett rajzként felfogható az Aranyos öregek és a Bent a kupében is) s még több a szintén Mikszáthra utaló, az elbeszélésbe áttért anekdota. S Móricznál is, miként Mikszáthnál, az alap érzelmi jellegű, a helyzetek reálisak vagy romantikával enyhén színezettek; s a jóság és virtus, szerelem hűség, tehát alapvető emberi érzések a cselekmény mozgatói. Történeteit, rajzait ő is törekszik keretbe állítani, elmélkedéssel, leírással vagy legalábbis egy mondatnyi kijelentéssel kezdeni, „Rang kell a magyarnak meg hivatal” — indítja a Pincekurátort. „Bizonyára régen volt. Még a régiéknél is régebben...” kezdi a Rektor bácsi meséjét. A rablók ostroma előtt egy kis értekezést konyarit középkori főurak „kenyérkereső pályáiról”, hogy a rablólovag történetéhez a kellő hangulati keretet és történeti levegőt megteremtse, s még a Hét krajcárt is egy kis elmélkedéssel kezdi: „Jól rendelték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni...”

Az ilyen kezdés nem feltétlenül Mikszáthra utal, Boccacciótól kezdve rengeteg novellát kezdtek hasonlóképpen, de a magyar irodalomban senki olyan gyakran és a tulajdonképpeni történethez annyira hozzánőttetve, mint Mikszáth. Szinte minden novelláját ilyen „nekifutással” kezdi, megadja a hangulati keretet, rávezet a történetre s a tulajdonképpeni mesét már „szaladva” mondja el. Móricz ritkábban él vele — később teljesen elhagyja — s akkor is rövidre, legtöbbször csak egy-két mondatra tömöríti ezt a „nekifutást”; csak éppen megüti vele a történet alaphangját, jelzi mondanivalójának irányát s máris kezdi a mesét. Elhagyja a Mikszáthra jellemző kanyargókat, kitéréseket, ritkítja az ötletekből kivirágzó betéteket; egyenesen a cél felé haladva, Ezzel a novella előadását is meggyorsítja s majdani drámai stíljé felé közelíti. E korai novellákból nem hiányoznak a szintén Mikszáthra emlékeztető közbeszólások, az elrejtett, kellő pontban robbanó „petárda szavak” és az erősen csattanós helyzetek sem, olykor eltűnözve az érdekesség, az ötletesség, a hatáskeltés kedvéért. A rablók ostromában Mikszáth módján kacsint kössze az olvasóval: „Valjuk be, legtisztességesebb foglalkozás volt a rablólovag...” Az Inter poculában kurzívval szedett szavak jelzik a vasok kétértelműségeket és a fiatalok megegyezésére fényt derítő szót. A hatásosság kedvéért kissé túlzásba vitt iróniának, „petárdáknak” és csattanóknak a Koszorú a legbeszédesebb példája.

Ilyen kézzelfogható több novellájában nem lesz az elrejtett „petárda”, de minden írásban meglesz a szavak villamos töltése, s részben az ilyen ujjgyakorlatoknak, a Miszáthtól tanult ötleteknek és szípkákknak az eredményeként.

*
Természetesen, még a Mikszáth módszereire leginkább emlékeztető írásokban is egyre inkább feltűnik valami, ami az érett Móricz-novelláknak lesz sajátos értéke: az egyenes vonalban, gyorsan lepergetett mese, az alakok körülvésettsége és a belől játszódo lelki folyamatok rajzára való törekvés. Mikszáthnál a meséből formálódtak az alakok, többnyire csak az alakokkal történtek a dolgok, a mese kedvéhez idomult a jellemrajz is; Móricznál egyre inkább a jellemhez igazodik a mese mindjobban belenez emberei szövevényesebb lelkebe s mélyülő

gonddal festi a bennük lejátszódó csendes rezzenéseket, vagy viharosabb háborúságokat. S talán épp ezekben a megkülönböztető vonásokban kezd beszivárogni a Kemény-, Gyulai-Ambrus-olvasmányok hatása s a világirodalom pszichológiai remekeinek az ismerete, amelyek tudatosíthatták a lélekrajzra irányuló ösztönös törekvéseit. A lélekrajzzal tágitja tovább Móricz a mikszáthi novellát; a sajátos tehetségének legmegfelelőbb, a legtöbb művészi lehetőséggel biztató irányba. S ezzel a magyar novellát maupassant-i magaslatra emeli.

Ami az induló Móricz Zsigmondot művészileg Mikszáthtal kapcsolatban összeköti: az anekdota. A fiatal Móricz anekdotizmusában csak közvetve kereshetünk világnézeti tartalmat; ő maga elsősorban művészi lehetőséget keresett benne: életközelséget, humort, szellemességet, kerek mesét, kész jellemet, melyet könnyen novellává lehet írni. Boccacciótól Maupassant-ig, s a magyar irodalomban is számtalan példát talált erre.

Mikszáth Jókaitól elsősorban az anekdota színes szárait hozza, Jókainál az anekdota a mesébe épül színek, ízesítések; Mikszáthnál az anekdotára épül a mese; az anekdota Jókainál többnyire csak betét, a romantika „reális ellensúlya” Mikszáthnál behatol a kompozícióba, szerkesztési elvvé emelkedik, stílusmeghatározóvá válik. Rajzai szerkezete: a rövidség, az előadás sűrűsödése a vég felé, a pointszerű csattanó; az anekdota felépítésére emlékeztet. Móricz ezt a novellisztikus lehetőséget érzi meg az anekdotában. Imre deák történetében, (1903), aki ifjú feleségről és jutalombirtokról álmodik és egy fogatlan asszonykát ad ölébe a sors; a híres rablólovag történetében, aki a várkisasszony szép szeméért minden rablók ostora lesz, a cigány útonállóban, akitől okos furfanggal minden rablott pénzt elvesz a pataki diák, s az öreg pincekurátorban, aki a végén be se mehet a pincébe enyhíteni rettenetes szomjúságát. A pincekurátort, az Imre deák szerencsését, a Rablók ostorát. A kirabolt rablót csak éppen papírra kellett vetni; a jól elmondott anekdota kész novella, amelyben gazdagon árad a humor is. A fenti Móricz-írások humorában nincsen semmi keserű; csak a fiatalok jó érzete és csengő nevetése s talán azért olyan sikerültek a Protestáns Naptárbeli gyengébb elbeszélések szomszédságában, mert nem kellett jellemet festeni, nem kellett cselekményt szólni, csak rövidebbre fogni az élő beszédet; s az élet természetes hangján írásban elmondani a kész típusal, gyors cselekménnyel s váratlan csattanóval bíró anekdotát.

Ez a *csak* nagy jelentőségű: majdani művészi hangjához ezzel jut közelebb. Egyszerűbb, természetesebb, közvetlenebb lett, a cifráktól, keresett pompáktól ment. A stíluseszmény ezekben már nem Jókai, hanem Mikszáth, Mikszáth, aki úgy mondja el elbeszéléseit, regényeit, ahogy az adomát szokás. Az élet, az élő ember hangján. Már a fiatal Móricz Zsigmond is ebben látta művésze legsajátosabb jegyét és egyben alapját: „Mikszáth a magyar gentry diskuráló tehetségét virágoztatta ki irodalmilag. Nem volt könyvszagú, mert nem könyvből tanult írni. A beszédjét írta le s ezért vitte be olyan üden az élet hangját a nyomtatás ódon oszlopaiba.” Ezzel Mikszáth az író és olvasó közötti távolság helyébe a beszélő és hallgató közötti közvetlen kapcsolatot tette; olvasáskor mintha az író beszédét is hallanók, az elbeszélés hangja helyett az elbeszélőt, az első személy közvetlenségét ott is, ahol az elbeszélés harmadik személyben szól. S ez a „lírai részvétel” nemcsak azt jelenti, hogy az író — mint minden művész — a jellemeket, színeket, érzelmeket saját vérmérséklete szerint árnyalja világosabban vagy sötétebben, hanem a történetbe való olyszzerű állandó benneélést, mint ahogy — Rónai Györgyöt idézve — „a szimbolista költő a versében élő képpen” jelen van.

Móricz Zsigmond kétségkívül a nyelvi közvetlenség, élőbeszédszerűség és személyesség terén kapott Mikszáth művészetétől elhatároló ihletést.

Mikszáth művészetéből ezt a melegséget, közvetlenséget, az élőhang üdeségét, a személyes jelenlétet hozza tovább Móricz.

Nála azonban elvész a táblabírók kényelmesség és a joviális íz. Mások az élményei, a mondanivalója, más a szemlélete is. Az anekdota hang, amely alkalmas volt a megyei élet elnéző és szatirikus rajzára is, nem lesz elégséges a belső vívódás, a vád és lázadás megszólaltatására. Móricz az élőbeszéd-szerűséget megtartja, az adomázó kényelmességet kiküszöböli stílusából, nemcsak megírítja, s majd egészen elhagyja a „komázó” szavakat, közbeszólásokat és az olvasóval való összekacsintást, hanem általában meggyorsítja stílusát; darabosabb, nyersebb, tördeltebb, drámaibb lesz, villamosfeszültséggel terhesebb, sötétebb alaposabb.

Részint a kor stílusízlésétől, részint Mikszáth és Móricz szándékbeli távolságából ered a különbség. Mikszáth a Petőfi—Arany—Jókai iskola neveltje, mely világos alapra piros színnel szeretett festeni. Indulás szerint Móricz is, még legelső világirodalmi olvasmányai is megegyeznek a Mikszáthéval; de az ő indulása idején az impresszionizmus és szimbolizmus már sokat változtatott a nyelvi, stílusbeli ízlésen. Oláh Gábor személyes vallomását szinte általános érvényűnek lehet elfogadni a század elején indulókra: valamennyien szerették „a lélekbe merülést, a lent hangzó, tördelt dalokat, a vibráló látást, a színek táncát, a fájdalom szavak görgését, „a rembrandti fény-árnyék elosztást, a Vajda János-féle erdőzúgásokat...” — a sötét alapra festett arany-ezüst-kék és piros színeket.

Az írói egyéniségben és szándékban is volt eltérés. Mikszáth nem volt lázadó lélek, inkább gyönyörködtetni akart: az érett Móricz mindenekelőtt félrázni és megdöbbeníteni, kiejteni a mások panaszát, megostromolni akár az egeket is. Sflusa azért is izgatottabb, gyorsabb, drámaibb s ezért azonosulása eszméit hordozó hőseivel teljesebb lesz. Mikszáth írája érzelmes, beleolvadó volt, Móriczé sokszor lávaömlés-szerű lesz.

Ha az adomázó hang így átalakul nála, akkor az anekdota sem maradhat meg régi formájában. A pincekurátor, az Imre deák szerencséje még csupasz anekdoták. Közel áll hozzájuk a Hét krajcár idejéből ismert Csitt-csatt, A kakas nagy művészettel elbeszélésebe írt fiatal házias anekdotája. A szegénység anekdotájának indul a Hét krajcár, és a rajtakapott asszonyon tett szájjal lehetne nevetni a Judit és Eszterben is. Még a Tragédiabeli Kis János megfulladását is meg lehetett volna írni anekdotának a frissen nyílt kabaré látogatói számára. De Móricz kezén mar a Csitt-csatt, A kokas is „megfinomodik”; alakjai kissé kilépnek az adomaszerűségből; Mári némből sem lesz Göre Gábor asszonyi mása; s a Hét krajcár könnyes mosolyos történetét tragédiaként lehet olvasni. A Judit és Eszter a letaposott nemesség szimbólumává nő, a Tragédia a magyar Ugar elleni lázadásá. Miért? A történet a Csitt-csattban, A kokasban végig az anekdota vonalán halad, a csattanója is anekdotabeli, Móricz Zsigmond „csak” lélekrajzot visz bele. Ez azonban elég a parlagi íz megszüntetéséhez. A Mári néni már több igazítást kívánt. Ha a büntetés miatt — az erős csattanó kedvéért — elírja magát, rimánkodik, vagy azonnal leszáll a vonatról, ki lehetett volna nevetni. A csattanó enyhítésével, a történet némi megtoldásával azonban inkább mókás jökedve ragyog fel. A Hét krajcár, a Judit és Eszter sem fejeződik be a csattanónál, a koldus testvéri adományánál, illetve a gőgös rokon megaláztatásánál. A történet még itt nincs lezárva, s Móricz sem fejezi be a csattanónál a hatásosság kedvéért. Később is akárhányszor megesik, hogy adomái után, tompán végződnének, mint ahogy az élet is sokszor ilyen suta, bejehezetlen jelenetekben tárja fel arcát. De ez még aligha lenne elég az anekdotizmus legyűréséhez; egymagában akár naturalizmushoz, a novella műfaji ellopásához is vezethetne. Hogy nem vezet: a művészi erő mellett Móricz forradalmi irányban fejlődő szemlélete, az emberi szenvedés és bánat előtti mély megrendültsége magyarázza.

Nem számmúzi művészetéből az anekdotát. A benn levő művészi lehetőségeket, humort, csattanót, megfigyelést, tömörséget kiaknázza, anekdotákat jellemzőként, betétként, stílusszínezésként felhasznál műveiben, önálló novellává is átir nem egyszer, de csak olyan jelenségek, történetek, alakok kapcsán marad meg az anekdotahangnál, melyekkel szemben emberileg és művészileg szerencsésebb nézést bajosan lehet elgondolni. (A gyermekházasok ciróka-marókás kibékülésénél, a Mári néni tréfáinál, A pincekurátornál, A dohányosoknál stb.) Vannak dolgok, melyeken nevetséges a felháborodás, elég a szelíd ironia; igazságok, melyek csak tréfába oldva mondhatók ki; tények; megváltozhatatlanok, melyekre csöndes mosolygás a lehető legbülcsőbb válasz. Móricz a nagy művész és nagy ember ösztönével mindig megérezte mit és mily fokig nézhet az anekdota mosolygós vagy kesernyős magasából, mit és mily fokig kerekíthet, szelidíthet anekdotába. Boldog házásokat vagy asszonykereső legényeket, levitézlett öregurakat igen; a nyomorúságot, az éhező parasztot, a boldogtalan szerelmet nem. Egy nemzet felemelkedését vagy lesüllyedését, vagy akár az egyes ember életébe vágó nagy kérdéseket elkedélyeskedni bűn; vannak fájdalmak és sebek, melyeket még humorral enyhíteni is lehetetlenség.

Ez a szemlélet tulajdonképpen az anekdota megelégedett nevetését vagy a változhatatlanba, a megtörténtbe keserűen beletörődő kedélyességét veti el az életet gyökerében érintő kérdéseknél. S ezzel még az anekdotikus helyzet, mese is elveszti anekdota ízét, elszundító, kábító mézét, életigazsága elmélyül, keserűsége tragikus mélységet nyer.

A vétkek, a bűnök, a mulasztások elleni felháborodás és lázadás, az élet egészének ábrázolására törekvés Móricz művészetében egyre visszább szorítja az anekdotát. Anekdotába szorított társadalombírálat, anekdotikus szemlélettel nem lehetett volna megrajzolni a Sárarany faluját és az Isten háta mögött kisvárosát, nem lehetett volna érzékelteni a magyar föld belső rengését és a bezártság ellen felzúduló — és tragikusan letörő — erőket. Nem, mert az anekdota még a legnagyobbak kezén is csak a részlet szemléletére és kritikájára alkalmas; mert mindig benne lappang, még legkeserűbb darabjaiban is, a könnyenvevés és a beletörődés, mert mindig letompítja az éleket, egyedivé és különössé szűkíti az általános érvényűt és pusztán előadasmódjával is keresztezi a szélesebb sodrású, több szálon futó cselekményt és a cselekmény során kibomló jellemrajzot. Móricz pedig éppen erre tart. A teljes élet megszólaltatója akar lenni és minden társadalmi osztálynak szemébe mondani kendőzetlenül az igazságot. Az anekdotizmusban — akár az anekdotizmus mikszáthi magaslatán is — megrekedve ez a vágya meddő maradt volna; az anekdotizmust leküzdve érett művek alkotásához vezetett.

Az anekdotától mint egykor Mikszáth, ő is sokat tanult, elsősorban Mikszáth Kálmán művészetén keresztül. Természetes hangot, megfigyelést, képalkotást, sürítést, frissiséget,

iróniát, számos eszközét és módszerét a realizmusnak, melyek segítségével közelebb lépett a magyar valóság átfogó, paraszti demokrata szempontú kritikai realista ábrázolásához. Nála a magyar próza anekdotikus vonala végre a szélessodrású epikába torkolt.

Mikszáth anekdotaisága más vonalon is tovább él: Krúdy első írásaiban a humornak, a csattanónak mikszáthi formáját szinte érintetlenül megtalálni. Később azonban eltávolodik e mikszáthos anekdotaiságtól; de ebből kiindulva teremt egy erősen stílfantomantikus hangnemet és emlékező álomvilágot. Móricz inkább tompít a mikszáthi anekdotán; Krúdy túl-hajtja kifejezésmódjait; Móricz az anekdoták különceiből a földön élő, körüljárható emberek rajzához kap indítást, Krúdynál a hangsúly az anekdota reális elemeiről az irreálisra csúszik, alakjai különönc vonásai még erősebben kidomborodnak, már-már a mese határán állanak. Móriczot a jelen s a jövő felé fordulás, a paraszti törekvésekhez való kapcsolódás vezeti a realizmushoz, Krúdyt a Mikszáthénál is mélyebb kiábrándulás, a patriarchális múlt iránti nosztalgia az irreálisnak tűnő álomvilághoz. Az eredmény, a művészi világ így nagyon is eltérő, egy ponton azonban egyező irányú: mindkettő elszakad az anekdotizmustól. Mikszáthtól kiindulva Móricz a magyar realista próza kiteljesítője, Krúdy a modern lírába, hangulatba olvadó, léggört teremtő, az idő síkjait feloldó magyar próza megteremtője lesz.

Természetesen az anekdotizmus fölött az átfogó, teljes társadalomábrázolásra törekvő realizmus győzelme nem pusztán Móricz Zsigmond hallatlan művészi erőfeszítésének az eredménye. Segítségére jött a kor. Mikszáthnak a magyar történelem mozdulatlan évtizedeiben telt el férfikora, Móricz ifjúsága idején a második magyar demokratikus forradalom érlelődik. Mikszáth, akármerre nézett, nem látott az emberibb világ megteremtésére elégséges erőket; Móricz korában már élhet a remény: a forradalmasodó nép győzelemre viheti az igazak zászlaját. Mikszáth, tehetetlensége érzetében hazudni nem akart, csak legyinteni tudott; Móricz az újat akaró erő tudatában hihetett illúzió nélkül is; s ezzel a hittel győzelem reményében indulhatott harcra a Mindegy ellen.